

<http://www.turansam.org>

TURAN-SAM: TURAN Stratejik Araştırmalar Merkezi * TURAN-CSR: TURAN Center for Strategic Researches

TURAN-SAM Uluslararası Bilimsel Hakemli Dergisi; ISSN: 1308-8041, e-ISSN: 1309-4033; Cilt: 8/KIŞ, Sayı: 29

TURAN-CSR International Scientific Peer-Reviewed and Refereed Journal; ISSN: 1308-8041, e-ISSN: 1309-4033; Volume: 8/WINTER, Issue: 29

(7)

Dr. Haluk YÜCEL*

**TÜRK İSLAM MEDENİYETİNDE MÜZİKLE TEDAVİ YÖNTEMLERİNİN UYGULANDIĞI
ŞİFAHANELER: AMASYA DARÜŞŞİFASI
HOSPITALS CALLED ŞİFAHANE IN WHICH CURING METHODS USED IN TURKISH ISLAM
CIVILATION: AMASYA DARÜŞŞİFA**

ÖZ

İnsanoğlu tarih boyunca yaşamının her evresinde müzikle iç içe olmuştur. Müzik, insanların sosyal yaşamlarından, dinsel ayinlerine; eğlencelerinden askeri düzenlerine pek çok alanda kendisini gösterdiği gibi tedavi amacıyla da günümüze kadar kullanagelmıştır. Dünyanın en kadim medeniyetlerinde olduğu gibi Türklerde de müzikle tedavi yöntemleri Orta Asya “Şaman” kültüründe görülmektedir. Kötü ruhları dans ve müzikten oluşan bir ritüelle insandan arındırma ayinleri; Eski Yunan, Mısır, Çin gibi eski medeniyetlerde kendine yer bulmuştur.

El Kindi, Farabi ve İbni Sina gibi islam bilginlerinin eserlerinde müzikle tedavi yöntemlerine dair verdikleri bilgiler, ilerleyen zamanda Selçuklularda ve Osmanlılarda gelişerek yeni boyutlar kazanmıştır. İlk örneklerinin büyücü-hekimler tarafından bireysel olarak uygulanan müzikle tedavi yöntemleri, Selçuklu ve Osmanlılarda kurumsallaşarak darüşşifa adı verilen sağlık merkezlerinde devam etmiştir. Ses akustığı gibi müzik kullanımında gerekli olan teknik alt yapısı oluşturulmuş, müzik uygulamaları için sahnesi olan bu darüşşifaların ilk örneği 1154 yılında inşa edilen Şam Nureddin Zengi Şifahanesi’dir. Bu araştırmada, müzikle tedavinin tarihsel gelişimi ve Amasya Darüşşifasının bu süreç içindeki yeri ve önemi belirlenmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Müzikle Tedavi, Amasya Darüşşifası, Sağlık ve Müzik, Müzikle Tedavi Yöntemleri, Anadolu Darüşşifaları

ABSTRACT

Human being has been very interested in music in every phase of life in history. As it is seen in social life, religious rituals, festivals, music is also important in medical treatment. Music applied medical treatment is seen in almost every civilization and in it is also important in Turkish civilization whose roots goes back to Shaman culture. Ceremonies which are held to purify wicked souls are found in Ancient Greek, Egypt, China.

Information given by El Kindi, Farabi, İbni Sina improved musical medical treatment which is done with the help of music. First examples of musical cures are done by sorcerer doctors however later on this medical treatment is done in a professional way in Ottoman and Great Seljuk Empire in hospitals called "Darüşşifa". To make this medical treatment professionally substructures like voice techniques are improved. The first example of hospital called "darüşşifa" is Şam Nureddin Zengi Şifahanesi which is built in 1154. This research is to determine historical progress of musical medical treatment and importance of Amasya Darüşşifa.

Keywords: Musical treatment, Amasya Darüşşifa, Health and Music, Ways of musical treatment, Anatolian Darüşşifa

* Gazi Üniversitesi, Öğretim Üyesi, Ankara/TÜRKİYE, hy.musiki@gmail.com

<http://www.turansam.org>

TURAN-SAM: TURAN Stratejik Araştırmalar Merkezi * TURAN-CSR: TURAN Center for Strategic Researches

TURAN-SAM Uluslararası Bilimsel Hakemli Dergisi; ISSN: 1308-8041, e-ISSN: 1309-4033; Cilt: 8/KIŞ, Sayı: 29

TURAN-CSR International Scientific Peer-Reviewed and Refereed Journal; ISSN: 1308-8041, e-ISSN: 1309-4033; Volume: 8/WINTER, Issue: 29

1. GİRİŞ

İnsanoğlu doğumdan ölüme yaşamının her anında müzikle beraberdir. Müzik, insanın bedensel ve sosyal anlamda önemli bir aktivite olduğu kadar insanın ruhsal gelişimi için de son derece önemlidir. İnsanoğlu, sevinç, korku, hüzn, mutluluk, ümit gibi daha pek çok duyguyu müzikle anlatmaya çalışmıştır. “Tarih boyunca duygu ve düşüncelerin anlatım biçimi olan müzik; büyüsel, dinsel, askeri ve eğlence amaçlı olduğu kadar tedavi amacıyla da kullanıldı” (Güvenç, 2005: 465-467). Kökeni itibarıyla çok eskiye dayanan müzikle tedavi yöntemi pek çok kadim kültürde kendine yer bulmuştur. “Zira ilk insanların nazarında müzik, ilahi bir lütuftu; Mısır, Çin, Grek, Hint ve Türk halkları, müziğin cennetten geldiğine inanıyorlardı” (Küçük; 1981: 31).

Müziğin insanlar ve diğer canlılar üzerindeki etkisini tespit edildikten sonra, tedavilerde kullanılmaya başlanmıştır. “müzikle tedavi süreci, insanlık tarihi boyunca sihir, inanç, tıp olgularıyla iç içe gelişmiş; bazen dini merasimlerde, bazen tıbbi kurumlarda bazen de özel seanslarda kendini göstermiştir”(Turabi, 2006: 15). “Müzik, toplumların töre ve inançlarına göre büyü, din ve rasyonel düşünce sistemine bağlı olarak tedavide kullanılmıştır. Müziğin büyüsel gücü ile hastası arasında iletişim kurmaya çalışan terapist, yüzyıllar içinde büyücü, rahip, hekim ya da müzik uzmanı olarak değerlendirilmiştir”(Altınöçek, 1998: 32).

Müzikle tedavi insanda ruhsal olduğu kadar bedensel sorunları da belirlemede yol gösterici önemli bir iletişim aracıdır. “Diğer yandan müzikle tedavi, toplumdaki sosyal ilişkilerin geliştirilmesi, bireylere güven duygusunun kazandırılması ve bedensel sorunları olan bireylerin fiziksel egzersizleri kolaylıkla gerçekleştirebilmeleri açısından önem taşımaktadır” (Gençel, 2006: 697). Müzikle tedavi Afrika, Amerika, Asya, Avrupa kıtalarında birçok medeniyetlerde görülmektedir.

İlk örneklerini, büyücülerin ve hekimlerin uygulamalarıyla gerçekleşen müzikle tedavi yöntemi, ilerleyen zaman diliminde daha sistemli bir hale bürünerek Selçuklu ve Osmanlılarda darüşşifa dediğimiz tedavi merkezlerinde daha sistemli bir hal almıştır.

Anadolu topraklarında Selçuklular döneminde ilk kez görülen bu sağlık merkezleri daha sonra Osmanlı’da da yaygınlaşmış olup bunların en önemlilerinden biri de 1309 yılında hizmete giren Amasya Darüşşifası olmuştur.

Anadolu Selçuklu ve Osmanlı darüşşifaları şunlardır: Kayseri Gevher Nesibe Şifahiyesi (1206), Sivas Divriği Darüşşifası (1228), Amasya Darüşşifası (1309), İstanbul Fatih Darüşşifası (1470), İstanbul Süleymaniye Tıp Medresesi ve Şifahanesi (1556), İstanbul Enderun Hastanesi ve Edirne Sultan II. Bayezid Darüşşifası (1488).

Çalışmanın evrenini Selçuklu ve Osmanlı döneminde inşa edilen ve sağlık merkezi olarak hizmet veren şifahaneler; örneklemine ise çeşitli kaynaklardan edinilen bilgiler doğrultusunda Amasya Darüşşifası oluşturmaktadır.

2. Müzikle Tedavinin Tarihi

Müzikle tedavi tarihi binlerce yıllık bir geçmişe uzanmaktadır. Geçmişte kötü ruhların insanları hasta ettiğine olan inançtan dolayı büyücülerden yardım istenirdi. “Bu kötü varlıklar; sihirbaz, hekim ve şamanların öncülüğünde gerçekleştirilen tedavi törenleriyle kontrol altına alınırdı. Müzik, dans, ritm ve şarkılar da bu tedavi törenlerinin vazgeçilmez öğeleriydi” (Gençel, 2006: 698).

Kabile içinde yaşayan insanlar büyücülerin gücüne inanırlardı ve bu büyücülerin ayinlerinde müzik ve dans olurdu. “Büyücüler hastanın bedenine ve ruhuna yerleşen kötü ruhun sesini, şarkısını bulup, hastayı iyileştirmek için tef çalarak, şarkı söyleyerek, dans ederek, ruhlarla bağlantı kurar ve kötü ruhları kovmaya

<http://www.turansam.org>

TURAN-SAM: TURAN Stratejik Araştırmalar Merkezi * TURAN-CSR: TURAN Center for Strategic Researches

TURAN-SAM Uluslararası Bilimsel Hakemli Dergisi; ISSN: 1308-8041, e-ISSN: 1309-4033; Cilt: 8/KIŞ, Sayı: 29

TURAN-CSR International Scientific Peer-Reviewed and Refereed Journal; ISSN: 1308-8041, e-ISSN: 1309-4033; Volume: 8/WINTER, Issue: 29

çalışırlardı. Bunların en bilineni Moğol ve Sibirya’da yaygın bir din olan Şamanizm’in din adamı Şamanlardı” (Ak, 2006: 17).

Dini fonksiyonları ön planda olan ve kopuz eşliğinde şiir okuma gibi şairlik yetileri bulunan ve bilgisiyle topluluğuna öncülük yapan kimselere kam, bahşi, ozan, şaman gibi isimler verilmekteydi. Bu kimselerin icra ettikleri ayinlerde kullanılan müziksel giz, zamanla amaç ve şekil değiştirip farklı boyutlara ulaşarak günümüzde halkın öz kültüründe bulunan dini- din dışı halk müziğini meydana getirmiştir. “Şaman, hastalık yapan, sağlığa zarar veren kötü ruhların, cinlerin hastadan kovulması için ateşle, tütsüye, dansla, sihir ve müzikle çalışan bir din adamıdır. Şamanın Türkçesi “Kam”dır” (Altınbaş, 1986: 84-87). Kamların kullandıkları kopuzlar iki yâda üç tellidir. “Genellikle dut ağacından yapılan bu kopuzların içinde gizemli bir atın yâda leyleğin ruhunun taşındığına inanılmaktadır.”(Vural Göher, 2015: 160).

Çok eski dönemlerde duvar resimlerinde müziğin kullanıldığı anlaşılmaktadır. : “Azerbaycan’da Gobustan kayalıklarında görülen dans eden insan şekilleri, binlerce yıllık müzik ve hareket gerçeğini ortaya koymaktadır. Uygur Türklerine ait Hoten şehri Çerçen Kazası yakınında Mülçe Irmağı kenarında bulunan müzikle ilgili Mingyar kaya resimleri 6-8 bin yıllık bir geçmişten haber vermektedir” (Güvenç, 1985: 2). Kaya resimlerinden ya da duvar kabartmalarından öğrendiğimiz bilgilerle Eski Yunan, Mısır ve Çin medeniyetlerinde müzik tedavi için kullanılmaktadır.

Eski Mısır, müziğe önem veren çok kadim bir tarihe sahip medeniyettir. “Müzik çalışmaları Mısır kültürü içerisinde yaşamın her evresinde kullanagelmıştır” (Üstüner, 1998: 248). Müziğin kullanımı Eski Mısır’da tedavi amacıyla da uygulanmaktaydı. “Günümüze kadar ulaşan kabartmalardan müziğin hayatın ne kadar içinde olduğunu anlayabiliyoruz. Kahire’nin büyük hastanelerinden birinde hastalara operasyondan önce müzik dinletilir, böylece hastaların operasyondan önce büyük bir güç kazandıklarına ve kendilerini daha kuvvetli hissettiklerine inanılırdı”(Kaygısız, 1999: 55).

Antik Yunan medeniyetinde de müzik sosyal yaşamın vazgeçilmezleri arasındaydı. “Platon’a göre (M.Ö.428-347) müzik, “sesler aracılığı ile insan ruhuna erdemli bir şekilde giren mükemmel bir eğitici sanattır. Hiçbir şey insanın içine müzik kadar işlemez” (Platon, 1985: 92). Ayrıca hastalıkların tedavisinde müzik uygulamalarının ilk çalışmalarını Pythagoras’da da görmek mümkündür. “Pythagoras müzik teorilerinin ve müzikle hastalık tedavisinin ilk ilmi kurucularındandır”(Terzioğlu, 1992: 23). “Antik Yunan’da müziğin epilepsi, depresyon, sıla hastalığı-melankoli, mani, cinnet, somnambulizm, letarji, katatoni, histeri, felç, afazi, tarantizma, korea, gut, ateşli hastalıklar, romatizma, çeşitli ağrılar, veba, kızamık, kuduz gibi hastalıkların tedavilerinde kullanıldığına dair veriler vardı” (Birkan, 2014: 37).

Çin medeniyetinde de müzikle tedavi çok eskiye dayanmaktadır. Özellikle “Konfüçyüs’ün görüşlerinde müzik dinleyen insanın kan dolaşımında farklılıklar olduğu, göz ve kulak gibi duyu organlarının değişimler meydana geldiği belirtilmektedir” (Konfüçyüs 1963: 26-37).

3. Eski Türk Kültüründe Müzikle Tedavi

Çin ve Mısır medeniyetlerinde olduğu gibi Türk tarihinde de müziğin kullanımı çok eskiye uzanmaktadır. Orta Asya Türklerinin bilinen en eski müzik numuneleri günümüzden 6-8 bin yıl öncesine aittir. “Doğu Türkistan’daki Hoten vilayetine bağlı Çerçen kazasındaki Mülçe Irmağı mecrasında bulunan kaya resminde dans eden figürlere rastlanmıştır” (Güvenç, 2002: 7-8)

“Türklerin eski ataları, zamanla, tapınma ve büyüün yanı sıra, sağlatım, savaş, aşk, eğlence ve dinlencede, küçük çocukları uyutmada da müzikten yararlanmayı öğrendiler. Bütün bu öğrenmeler sonucunda yeterli birikimin oluşması ve birey, toplum ve devlet yaşamının gelişmesiyle birlikte tapınma ve büyü amacı gütmeyen, askeri, sivil amaçlı müzikler de oluşup belirginleşmeye başladı” (Uçan, 2000: 18).

<http://www.turansam.org>

TURAN-SAM: TURAN Stratejik Araştırmalar Merkezi * TURAN-CSR: TURAN Center for Strategic Researches

TURAN-SAM Uluslararası Bilimsel Hakemli Dergisi; ISSN: 1308-8041, e-ISSN: 1309-4033; Cilt: 8/KİŞ, Sayı: 29

TURAN-CSR International Scientific Peer-Reviewed and Refereed Journal; ISSN: 1308-8041, e-ISSN: 1309-4033; Volume: 8/WINTER, Issue: 29

Tarih içerisinde Türk milletinin yaşadığı, varlığını devam ettirdiği Orta Asya ve Doğu Türkistan bölgeleri incelendiğinde, bu bölgelerde; dinin toplum yaşamında etkin bir konumda olduğu ve din ile uğraşanların toplum içerisinde özel bir statüye sahip oldukları bilinmektedir.

“Türkler de ilk çağlarda topluluğun temsilcisi durumunda bulunan ve hekimlik, büyücülük, müzisyenlik gibi işler yapan halk sanatçılarına Altay Türkleri “Kam”, “Kırgızlar Baksı”, “Tonguzlar Şaman”, “Yakutlar Oyun”, “Oğuzlar Ozan” derlerdi. Zamanla Kam’lar “büyücü çalgıcı”lık, Ozanlar da “Şair-Çalgıcı”lık görevini üstlendiler.” (Turhan, 1992: 378)

Bu kimselerin icra ettikleri ayinlerde kullanılan müziksel giz, zamanla amaç ve şekil değiştirip farklı boyutlara ulaşarak günümüzde halkın öz kültüründe bulunan dini- din dışı halk müziğini meydana getirmiştir. “Şamanların zamanımıza kadar gelmiş Orta Asya temsilcisi Baksı’dır. “Kırgız baksıları tedavilerde kemençeler çalıyorlardı. Daha sonraları baksı adıyla anılmaya başlayan bu aşıkların hala Altaylar civarında Urumçi Kaşgar gibi yörelerde yaşadıkları sanılır”(Çoban, 2005: 41).

Eski Türklerde Baksı ya da şamanların ritüellerinde müzik kullanılmaktaydı. Davul ve kopuz sazların kullanıldığı bu ayinlerde dans figürleri de yapılmaktadır. “Baksı kopuzun eşliğinde söylediği dualardan sonra, küçük demir halkaların takılı olduğu asasını alıp çıkan seslerle kendisinden geçerd. Baksının genellikle bir de yardımcısı vardı. Biri kopuz çalarken diğeri asasıyla çılgınca dans eder, korkunç hareketler yapar, kendinden geçer ve bazen de düşer bayılırdı”(Güvenç, 1985:19-20).

Kötü ruhları uzaklaştırmak için uygulanan seanslarda kullanılan sazlardan birisi de iki telli kemençeydi “Baksıların, Şamanların davuluna karşılık, iki telli kemençeleri vardı. Kenarları zillerle ve ses veren maden parçaları ile süslenmiştir. Buna ‘kopuz’ derler. Bir de asa taşırlardı. Değnek şeklindeki bu asanın başında da çingirak ve maden parçaları vardı” (Ögel, 1991: 7).

4. Türk İslam Kültüründe Müzikle Tedavi

İslam kültüründe müziğin insan üzerindeki etkileri ile ilgili pek çok araştırma yapılmıştır. Bu araştırmalar arasında en eski eserlerden birini El Kindi (796-874) yazmıştır. “İlk İslam filozofu el-Kindi (800-873), müzik ve nefes arasındaki ilişkiden top ilminde istifade etmiştir. Müziğin insan ruhu ve bedeni üzerindeki tesiri olduğunu ispatlamaya çalışan Kindi, “Kitabü’l Musavvitad adlı eserinde seslerin kişide hangi duygu ve davranışları canlandırdığı ve onu hangilerinden uzaklaştırdığına değinmektedir” (Turabi, 2006: 19). “Kindi çalışmalarında sesin fiziki ve psikolojik etkilerini incelemiştir. Eski Yunan müzik bilimcileri gibi ebat, cins, intikâl, te’lif gibi konuları işlemiştir. El Kindi, *Risâle fi Hubr Sınâati’t-Te’lif*’te kulağa hoş gelen seslerden, uyumlu nağmelerin insanın duyguları üzerindeki olumlu etkilerinden söz eder” (Turabi, 1996: 123; 2004: II,). “El-Kindi, günümüze ulaşan ilk müzikal notasyon denemesini gerçekleştirmiştir” (Çetinkaya, 2001: 52).

Müziğin insanı tedavi edici özelliğini inceleyen bir başka bilgin Farabi’dir(870-950). Farabi çalışmalarıyla ses sistemi ve müziğin insan psikolojisine etkilerini kaleme almıştır. “Müzik teorisi konusunda İslam dünyasındaki çalışmaların en anlaşılır ve sistemlilerinden biridir” (Shiloah, 1979: 104). “Eserlerinde Yunan nazariyatçıların görüşlerine yer vermiştir. Fârâbî ve çalışmaları, Ortaçağ İslâm dünyası müzik teorisinde, Greklerinkinden daha özgün ve ayrıntılı bir müzik teorisi ortaya koyması nedeniyle, kendisinden sonra gelen yazarlar tarafından takdir edilmiş, eserleri X. ve XV. yüzyıllar arasında yazılan hem Arapça hem de Farsça müzik kitaplarının temel kaynakları arasında yer almıştır (Can, 2004: 207).

Farabi’nin müzik kuramını incelediği eserleri: *El Musiki*, *El-Kelam fi’l Musiki*, *Kitabü fi İhsasi’l-İka ve’l-Musiki’l Kebir*’dir (Uludağ, 1976: S.25).

Farabi makamların insan üzerindeki etkilerinden bahsederken

<http://www.turansam.org>

TURAN-SAM: TURAN Stratejik Araştırmalar Merkezi * TURAN-CSR: TURAN Center for Strategic Researches

TURAN-SAM Uluslararası Bilimsel Hakemli Dergisi; ISSN: 1308-8041, e-ISSN: 1309-4033; Cilt: 8/KIŞ, Sayı: 29

TURAN-CSR International Scientific Peer-Reviewed and Refereed Journal; ISSN: 1308-8041, e-ISSN: 1309-4033; Volume: 8/WINTER, Issue: 29

“Rast Makamı: İnsana sefa yani neşe ve huzur duygusu verir. Rehavi Makamı: İnsana beka yani sonsuzluk düşüncesi verir. Kuçek Makamı: Hüzün, elem ve keder duygusu verir. Büzürk Makamı: İnsanda korku duygusu uyandırır. İsfahan Makamı: Hareket kabiliyeti ve güven hissi verir. Neva Makamı: Lezzet ve ferahlık duygusu verir” (Şengül, 2008: 37) demektedir.

İslam tarihinin bir başka müzik bilimcisi İbni Sina (980-1037) musikinin insan üzerindeki etkisini incelemiştir. “İbn Sina, en önemli eserlerinden biri olan Kitabü’ş-Şifa’nın müzikle ilgili bölümü Cevami’de, aralık ve dizi gibi konularla, Fârâbî’nin görüşlerini paylaşmakta ve kendinden sonra gelen mûsikî bilginlerine önemli bir kaynak oluşturmaktadır “ (Kolukırkı, 2009: 25). “Şifa’nın müzik kısmındaki girişin ana konusu olan ses (savn), daha çok insan-hayvan türleri tarafından “iletişimde” kullanılan sesle sınırlandırılmıştır. Burada onun bahsettiği ses Aristo’nun daha önce konu ettiği sestir. Sada olarak, sesin fonksiyonu ve natürel konumuna dair onun yorumu aynı zamanda müziğin esasını açıklamak için bir vasıta” (Turabi, 2004: VIII).

“Şarkı söylemek, sağlığı koruyan en iyi egzersizdir” diye düşünen İbn Sînâ, müzik hakkındaki görüşlerini en geniş şekilde Kitabü’ş-Şifa adlı eserinde işlemiştir. Girişte özellikle ses ve sesin hayvanlar ile insanlar için söz konusu olan fonksiyonel iletişim özelliği üzerinde durmuştur. (Akan, 2015: 99)

Osmanlı döneminde de müziğin insan üzerindeki etkisi üzerinde araştırmalar yapılmıştır. Bunlar arasında Hekimbaşı Gevrekzade Hasan Efendi (1727–1801), makamların insan ruhundaki etkilerini ve müzikle tedavide kullanılacak makamları incelemiştir. (Turabi, 2006: 11). Gevrekzade Hasan Efendi de eserinde makamların açıklamalarına yer verdikten sonra, o makamların tedavi ettiği hastalıklarla bağlantısını kurar. “Er Risaletü’l- Musikiye Mine’d-devai’r-rühaniyye” adlı eseri, müzikle tedavi konusunda yazılan tek eserdir” ve makamlarla burçların ilişkisini ve hangi hastalıklara iyi geldiğini şöyle izah eder: Rast; Hamel (koç): Tabiatı ateşlidir. Felce iyi gelir. Irak; sevr (boğa): Tabiatı topraktır. Ateşli hastalıklara, sersam (sersem), İsfahan; Cevza (ikizler): Tabiatı havadır. Barid (soğukluk), düşünme ve hatırlama gücünü artırır. Zirefgent; seretan (yengeç): Tabiatı sudur. Ağız felci, inme sırt ve kulunç ağrılarını iyileştirir. Büzürg; esed (aslan) Tabiatı ateştir. Zihni berraklaştırır, zihni toparlar, kara sevdaya iyi gelir. (Turabi, 2006: 95-123).

Şuuri Hasan Efendi de, *T’adil-ül Emzice* isimli risalesinde musikinin tıpla olan bağlantısını açıklar ve makamların insan üzerindeki etkisini inceler

Buna göre; “Rast Makamı: Felç illetine devadır. Zengule Makamı: Kalp hastalıklarının devasıdır. Hicaz Makamı: İdrar zorluğuna iyi gelir, cinsel yönden uyarıcıdır;

Rast makamı, ulema meclisine (topluluk); İsfahan makamı, ümera (emirler, beyler, seyidler) meclisine, Hicaz makamı, dervişler meclisine; Rehavi makamı ise sofiler meclisine etkilidir.” (Grebene, 1978: 33) demektedir.

5. Selçuklu ve Osmanlılar Döneminde Müzikle Tedavinin Kullanıldığı Şifa Merkezleri

Selçuklu ve Osmanlılarda şifa merkezlerinin genel ismine Darüşşifa denilmektedir. “Türk-İslam medeniyetinde, özellikle de Selçuklu ve Osmanlılarda, Vakıf geleneği içinde kurulan, hastaların kim olduklarına bakılmaksızın ve hiçbir karşılık beklemeden tedavi edildikleri, pratiğe ve gözleme dayanan sağlık bilgilerinin verildiği sağlık ve eğitim kurumlarına “Darüşşifa” adı verilmiştir”(Karlıkaya, 1999: 17). “İlk darüşşifa yapıları Suriye ve Mısır’da, Türk hükümdarlar tarafından inşa ettirilmiş, Anadolu’da ise XII. yüzyıldan itibaren en güzel örnekleri verilmeye başlanmıştır” (Cantay, 1992: 35).

Tarih boyunca şamanların bireysel olarak uyguladıkları müzikle tedavi zaman içerisinde gelişerek Selçuklu ve Osmanlılar döneminde kurumsal bir sisteme kavuşmuştur. “Razî, Farabî, İbn Sina, Hasan Şuuri ve Gevrekzade Hasan Efendi gibi bilim adamlarının yaptıkları araştırmalar ve elde ettikleri sonuçları anlatan kitaplarını kullanan Türklerin, ilk ciddi müzikle tedavi çalışmalarını Selçuklu ve Osmanlılar döneminde

<http://www.turansam.org>

TURAN-SAM: TURAN Stratejik Araştırmalar Merkezi * TURAN-CSR: TURAN Center for Strategic Researches

TURAN-SAM Uluslararası Bilimsel Hakemli Dergisi; ISSN: 1308-8041, e-ISSN: 1309-4033; Cilt: 8/KIŞ, Sayı: 29

TURAN-CSR International Scientific Peer-Reviewed and Refereed Journal; ISSN: 1308-8041, e-ISSN: 1309-4033; Volume: 8/WINTER, Issue: 29

uyguladıkları görülür.(Erer, Atıcı, 2010: 30).

Anadolu'nun çeşitli merkezlerinde pek çok darüşşifalar kullanagelmiştir. "Türklerin göç ettiği Anadolu'da müzikle tedavi konusunda oluşturulan ilk kurumların şifahaneler olduğu bilinmektedir. İlk şifahane 900 yıl önce Selçuklu Sultanı Nureddin Zengi tarafından Şam'da yapılan *Nureddin Hastanesi*'dir" (Gençel, 2006: 699).

Müzikle tedavi uygulamaları yapılan Selçuklu ve Osmanlı tedavi merkezleri şunlardır: Kayseri Gevher Nesibe Şifahiyesi (1206), Sivas Divriği Darüşşifası (1228), Amasya Darüşşifası (1309), İstanbul Fatih Darüşşifası (1470), İstanbul Süleymaniye Tıp Medresesi ve Şifahanesi (1556), İstanbul Enderun Hastanesi ve Edirne Sultan II. Bayezid Darüşşifası (1488).

5.1. Şam Nureddin Zengi Şifahanesi (1154)

Nureddin Zengi'nin 1454 senesinde Şam'ı aldıktan sonra burada bulunan hastaneyi geliştirmiştir. "Bu hastane dünyanın ve Türklerin, bugüne kadar ulaşan en eski tıp fakültesi olarak da bilinir "(Terzioğlu, 1992: 22). Bu hastanede hastalara tıbbi tedaviler ile birlikte müzikle de tedavi uygulanmaktaydı. "Zamanımıza kadar yapısını koruyan bu hastanede akıl hastaları için de bir kısım ayrılmıştı." (Şeşen, 1983: 239).

5.2. Kayseri Gevher Nesibe Darüşşifası ve Gıyaseddin Tıp Medresesi (1205)

Gıyaseddin Keyhüsrev tarafından 1205 yılında yaptırılmıştır. Hastanenin çeşitli onarımlarla 1890 yılına kadar kullanıldığı bilinmektedir. "Medrese, Gevher Nesibe Şifahiyesi, Kayseri Darüşşifası, Şifa-Hatun Medresesi, Kayseri Maristanı, Darüş-şifa Medresesi, Çifte Medrese, Çifteler, Gıyasiye, Kayseri Tıbbiyesi gibi türlü adlarla anılmaktadır" (Şengül, 2008: 56).

5.3. Divriği Ulu Camii ve Darüşşifası (1228)

Divriği Ulu Camii, Mengücekoğulları'ndan hükümdar Süleyman Şah oğlu Ahmed Şah tarafından 1228 yılında yaptırılmıştır. "Türk sanatının baş eserlerinden biri olarak kabul edilir" (Ülgen, 1962: 93). Evliya Çelebi de bu hastaneyi ziyaret etmiş ve eserinde bahsetmiştir. Evliya Çelebi'nin anlattığına göre "bahar mevsiminde aşk hastalığına yakalanan hastalar kendilerine zarar vermesinler diye hekimin emri ile tecrit edilip bağlanıyorlarmış" "(Çoban, 2005: 57).

"Anadolu'da erken dönem mimarisinin en seçkin örneği olan Divriği Ulu Camii ve Şifahanesi; plan, mimari oranların elemanları, süsleme ve örtü biçimlerinin dengeli ve uyumlu bir şekilde ayarlanmasıyla başlı başına kendine özgü bir yapıdır" (Şengül, 2008: 60). Müzikle tedavinin uygulandığı merkezlerden biri olan Divriği Ulu Camii Darüşşifası, 1985 yılında UNESCO'nun "Dünya Kültür Mirası" listesine alınmıştır.

5.4. Fatih Darüşşifası (1470)

Osmanlı döneminde yaptırılan hastanelerinden biridir ve İstanbul Fatih Külliyesi'nin içinde yer almaktadır. "Fatih Sultan Mehmet'in İstanbul'u fethinden sonra bu kentte yaptırdığı ve mimarbaşı Atık Sinan'a inşa ettirdiği Külliye, döneminin en önemli yapılardan biri olup 1470 yılında hizmete girmiştir"(Cantay,1992: 78). 1824 yılına kadar faaliyette olduğu bilinen Fatih Darüşşifası yıkılmıştır. "Fatih Darüşşifası'nda akıl hastaları tedavi edilir ve bu tedavide müzikten de yararlanılırdı. Ancak Fatih Darüşşifası'nın herhangi bir kalıntısı günümüze ulaşamamıştır" (Gençel, 2006: 700).

5.5. Süleymaniye Tıp Medresesi ve Darüşşifası (1557)

Kanuni Sultan Süleyman'ın kendi ismine 1557 yılında yaptırdığı bir şifahanedir. 1843 yılına kadar her

<http://www.turansam.org>

TURAN-SAM: TURAN Stratejik Araştırmalar Merkezi * TURAN-CSR: TURAN Center for Strategic Researches

TURAN-SAM Uluslararası Bilimsel Hakemli Dergisi; ISSN: 1308-8041, e-ISSN: 1309-4033; Cilt: 8/KIŞ, Sayı: 29

TURAN-CSR International Scientific Peer-Reviewed and Refereed Journal; ISSN: 1308-8041, e-ISSN: 1309-4033; Volume: 8/WINTER, Issue: 29

türlü hastalığın tedavisi için kullanılırken bu tarihten sonra sadece akıl hastaları için kullanılmıştır. “Yaklaşık 40-50 yataklık olduğu tahmin edilen hastanede eczane, hamam ve ekmek fırını da bulunuyordu. Öteki Osmanlı darüşşifalarından farkı, akıl hastaları için ayrı bir bölüme sahip olmasıydı. Bu hastanede ilaçla tedavinin yanı sıra hastaları iyileştirmede musiki de kullanılırdı”(Şengül, 2008: 60).

5.6. Enderun Hastanesi (İstanbul 1478)

Enderun, Osmanlıda devlet memuru yetiştirilen bir okuldur. Bu okullarda eğitim alan öğrencilerin hastalık durumları için bir hastane inşa edilmiştir. Fatih döneminde 1478 yılında kurulan Enderun Hastanesi’nde öğrencilerin musiki ile tedavi edildiği bilinmektedir.

5.7. Edirne II. Bayezid Darüşşifası (1488)

Müzikle tedavinin uygulandığı bir başka sağlık merkezi 1488 yılında hizmete giren Edirne Sultan II. Beyazid Darüşşifasıdır. “II. Bayezid’in, kendi adıyla mimar Hayreddin’e yaptırdığı külliye’nin bir parçası olan darüşşifada, ruh hastaları müzikle tedavi edilmiş, gerekli her türlü yöntem için olanaklar sağlanmıştır”(Erer, Atıcı, 2010: 31). Tedavi yöntemlerinde müziğin çok etkin rolleri vardır. Bu sağlık merkezinde de müzik tedavide kullanılmıştır. “İnsanları rahatlatmak için sadece musiki değil, bunu tamamlayan ve belki de etkisini arttıran bir de su sesinin devreye sokulduğu bu hastanenin yapılışında müzik sahnesinin düşünülmesi ve ayrıca ortamın akustiğine büyük önem verilmesi dikkati çeken önemli ayrıntılardır” (Şengül, 2008: 117).

5.8. Amasya Darüşşifası (1308-09)

Bu darüşşifa İlhanlı Hükümdarı Olcayto Mehmet Hüdabende ve eşi İlduş (Yıldız) Hatun adına 1308-1309 tarihlerinde yaptırılmıştır. “Amasya, Osmanlı Devleti’nin eline geçince yine aynı hizmeti vermeye devam eden darüşşifanın tabipleri ve eczacıları mevcuttu. (Hatemi, 1998: 24). Mimari özelliği kısaca; dikdörtgen bir binadır ve avlunun içerisinde çeşitli ölçülerde odalara sahiptir. “Ana eyvan sivri bir kemerle avluya açılmıştır. Üstü ise çatı-tonoz sistemiyle örtülmüştür. Ana eyvanın doğu duvarında iki yanı tuğla örgü söveli yüksek bir dikdörtgen pencere bulunur” (Turabi, 2015: 25). Darüşşifanın iç kısmındaki revak kısmı Resim 1 de görülmektedir.

Resim 1. Sütun ve kemer

Kaynak: Haluk Yücel

Duvarları kesme taştan yapılmıştır. Darüşşifanın üzeri düz taşlardan örülmüştür. Pencerelemi mazgal biçimli ve dış yöne doğru açılmaktadır. Ana giriş kapısı caddeye açılmakta ve büyük bir yapıya sahiptir. Binanın ön yüzü ve içi geleneksel bir mimari anlayışıyla yapılmasına rağmen kuzey, doğu ve batı yönleri geliş güzel taşlarla örülmüştür. Binada bulunan sütunlar kesme taştan yapılmıştır. Girişin iki yanında pencere nişleri bulunmaktadır. Yuvarlak kemerli girişin üzeri mukarnaslı, sivri kemerli olarak devam eder. İki yan,

<http://www.turansam.org>

TURAN-SAM: TURAN Stratejik Araştırmalar Merkezi * TURAN-CSR: TURAN Center for Strategic Researches

TURAN-SAM Uluslararası Bilimsel Hakemli Dergisi; ISSN: 1308-8041, e-ISSN: 1309-4033; Cilt: 8/KIŞ, Sayı: 29

TURAN-CSR International Scientific Peer-Reviewed and Refereed Journal; ISSN: 1308-8041, e-ISSN: 1309-4033; Volume: 8/WINTER, Issue: 29

üçer şerit halinde geometrik şekillerle bezenmiştir. Buradaki taş oymalar son derece ince yapılmış olup, kıvrık dal ve yaprak motiflerini süsleyen geometrik bezemeyi tamamlamaktadır. Darüşşifanın kemerli ve mukarnaslı giriş kapısı Resim 2 de görülmektedir.

Resim 2. Darüşşifanın Giriş Kapısı

Kaynak: Haluk Yücel

“Yapının avlu cephesi çeşitlilik gösteren sütun ve başlıkları üzerinde yükselen sivri kemerli revaklar, muntazam kesme taştan eyvan kemerleri ve taş yüzeylerle dikey hatların hâkim olduğu izlenimini vermektedir. Yapıda dış cephe süslemesi olarak başlıca unsur, taş işçiliğinin ifadelendirildiği taç kapı ve iki yanında yer alan iki dikdörtgen pencere olmaktadır” (Cantay,1992: 69). Depremlerden dolayı hasar almış olan darüşşifanın yan duvarlarına zaman içinde bakım yapıldığı bilinmektedir. Darüşşifanın iç kısmından ana giriş kapısı bölümü Resim 3 de görülmektedir.

Resim 3. Darüşşifanın İç Kısım

Kaynak: Haluk Yücel

Yapı, uzun ekseni boyunca, doğu batı yönünde dıştan dışa 33.60x25.60m. ölçülerindeki bir alanda planlanmıştır. Dikdörtgen bir avlu etrafında iki yanda uzun eksene paralel iki revak sırası ve gerisinde mekânların yer aldığı ana eyvanla avlulu iki eyvanlı bir plan şemasına sahiptir (Cantay, 1992: 68). “Bu darüşşifanın en önemli özelliği; dünyada akıl hastalıklarının müzik ve su sesiyle iyileştirildiği ilk yer olmasıdır” (Erer, Atıcı, 2010: 31). Darüşşifanın içinde bulunan, akıl hastalarının tedavisi için kullanılan su bölmesi Resim 4 de görülmektedir.

<http://www.turansam.org>

TURAN-SAM: TURAN Stratejik Araştırmalar Merkezi * TURAN-CSR: TURAN Center for Strategic Researches

TURAN-SAM Uluslararası Bilimsel Hakemli Dergisi; ISSN: 1308-8041, e-ISSN: 1309-4033; Cilt: 8/KIŞ, Sayı: 29

TURAN-CSR International Scientific Peer-Reviewed and Refereed Journal; ISSN: 1308-8041, e-ISSN: 1309-4033; Volume: 8/WINTER, Issue: 29

Resim 4. Akıl Hastalıklarında Kullanılan Su Bölmesi

Kaynak: Haluk Yücel

“Ses titreşimlerinin doğrudan beyin dokularına etki ettiği düşüncesi, ruh hastaları üzerinde müzikle tedavi uygulanmasını sağlamıştır. Tanzimat döneminde önemini yitiren darüşşifa, 1939 depreminde hasar görmüştür ”(Erer, Atıcı, 2010: 31). 1945 yılındaki büyük depremde sonra da dış cephesine onarım yapılmıştır. 1999 yılında ise Belediye Konservatuvarına devredilmiştir. Günümüzde müze olarak faaliyet vermektedir. Amasya Darüşşifası, akıl hastalarının müzikle tedavi edildiği sağlık merkezlerinden biridir. “Amasya Darüşşifası, günümüzdeki tıp fakültesi hastanelerine benziyordu. Yani bir yandan öğrencilere tıp bilgileri veriliyor, diğer yandan da hastalar tedavi ediliyordu” (Çoban, 2005: 51). Darüşşifanın içindeki avluda bulunan tedavi musiki heyetinin figürleri Resim 5 de görülmektedir.

Resim.5 Darüşşifada Musiki

Kaynak: Haluk Yücel

Amasyalı bir hekim olan Sabuncuoğlu Şerefeddin (1386-1470), bu darüşşifada 14 yıl hekimlik yapmıştır. Burada “*Cerrahiye-i al Haniye*” isimli tıbbi minyatürlerle süslü bir kitap yazarak dönemin padişahı Fatih Sultan Mehmet’e sunmuştur. Aşağıda onu temsil eden canlandırma bulunmaktadır.

6. SONUÇ

Tarihsel süreç içerisinde Türklerin sosyal yaşamlarında müziğin çok köklü bir geçmişi olduğu kadar, müzikle tedavi uygulamalarında da kadim bir tarihe sahip olduğu bilinmektedir. Orta Asya Şamanlarından başlayıp, Anadolu Selçuklularına, oradan da Osmanlı’ya ulaşan süreçte, İbni Sina ve Farabi’ gibi müzik ilmini iyi bilen bilginlerinin katkılarıyla müzikle tedavi pek çok merkezde uygulanmıştır. El Kindi’den bu yana pek çok müzik kuramcısı ve hekimler, müziğin insan üzerindeki etkisini açıklamaya çalışmışlardır. Müziğin duygulara olan etkisi, ve fizyolojik etkisi her daim bir araştırma konusu olmuştur. Bu çalışmada müzikle

http://www.turansam.org

TURAN-SAM: TURAN Stratejik Araştırmalar Merkezi * TURAN-CSR: TURAN Center for Strategic Researches

TURAN-SAM Uluslararası Bilimsel Hakemli Dergisi; ISSN: 1308-8041, e-ISSN: 1309-4033; Cilt: 8/KIŞ, Sayı: 29

TURAN-CSR International Scientific Peer-Reviewed and Refereed Journal; ISSN: 1308-8041, e-ISSN: 1309-4033; Volume: 8/WINTER, Issue: 29

tedavi uygulamaları yapılan Selçuklu ve Osmanlı tedavi merkezlerinden Kayseri Gevher Nesibe Şifahiyesi (1206), Sivas Divriği Darüşşifası (1228), Amasya Darüşşifası (1309), İstanbul Fatih Darüşşifası (1470), İstanbul Süleymaniye Tıp Medresesi ve Şifahanesi (1556), İstanbul Enderun Hastanesi ve Edirne Sultan II. Bayezid Darüşşifası (1488) incelenmiştir. Çalışmanın genelinde bütün bu sağlık merkezleri, özelinde de Amasya Darüşşifası detaylı olarak ele alınmıştır. Selçuklu ve Osmanlılarda müziğin ruha etkisi, makamların insan üzerinde tesiri, günün saatleri baz alındığında makamların etkisi gibi pek çok alanda araştırmalar yapılmıştır.

Amasya Darüşşifasının iç mimari yapısı rastgele inşa edilmediği tam tersine müzikle tedavi hesaba katılarak planlandığı anlaşılmaktadır. Bilhassa akıl hastaları için uzun hizmet vermiş bu Darüşşifada, hanende ve sazandelerin birlikte oturup musiki fasıl edecekleri müzik sahnesi bulunmaktadır. Su sesinin insan ruhundaki olumlu etkisi ve müzik tedavisinin uygulandığı odaların yanı sıra Hekimbaşı Sabuncuoğlu Şerefeddin'in çeşitli ameliyatlar yaptığı bölümler Darüşşifada bulunmaktadır. Selçuklu ve Osmanlı döneminde inşa edilen bu tedavi merkezleri, psikiyatri ve hastanecilik tarihi konusunda önemli rol oynamışlardır.

KAYNAKÇA

1. Ak, A. Ş. (2006). "Avrupa ve Türk İslam Medeniyetinde Müzikle Terapi Tarihi Gelişim ve Uygulamaları", İstanbul: Ötüken Yayınları.
2. Akan, N. (2015). "VII-XIII. Yüzyıllar Arası İslam Felsefesinde Müziğe Genel Bakış: El Kindi, Farabi, İbn Sina", kalemisi, Cilt 3, Sayı 6, Volume 3, Issue 6.
3. Altıntaş, A. (1986) "Eski Türk Tıbbına Bir Bakış" Tıp Tarihi Araştırmaları, İ.Ü. Cerrahpaşa Tıp Fak. Deontoloji Yayınları.
4. Altınöçek, H. (1998). *Bir İletişim Aracı Olarak Müzik ve Müzikle Tedavi Yöntemleri*, Eskişehir.
5. Birkan, Z.I. (2014). "Müzikle Tedavi, Tarihi Gelişmeleri ve Uygulamaları", Ankara Akupunktur ve Tamamlayıcı Tıp Dergisi.
6. Can, N. (2004). "Osmanlı Dönemi Türkçe Müzik Yazmalarında Ünlü Türk Bilgini Fârâbî " *Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, Cilt 24, Sayı2 (2004) 203-215
7. Cantay, G. (1992). "Anadolu Selçuklu ve Osmanlı Darüşşifaları", Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayını, Sayı 61.
8. Çoban, A. (2005). "Müzik Terapi", Timaş Yayınları, İstanbul.
9. Çetinkaya, Y. (2001). "İhvan-ı Safa'da Müzik Düşüncesi." İstanbul: İnsan Yayınları.
10. Gençel, Ö. (2006). "Müzikle Tedavi", Kastamonu Eğitim Dergisi Cilt: 14, s.697-706.
11. Grebene, B. (1978) "Müzikle Tedavi, Ankara: Ankara Matbaası
12. Güvenç R. O. (2002). "Eski Türklerde Müzik İle Tedavi". *Türkler*. Cilt 3. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 460-467.
13. Güvenç, R.O. (2005) "Eski Türklerde Müzikle Tedavi" *Yolculuk Dergisi*, Tümeta Yayınları, İstanbul.
14. Güvenç, R. O. (1985). *Doğu Türkistan Medeniyet Numuneleri Dergisi* sayı 1.
15. Hatemi H. (1998). "Darülfünun ve Darüşşifa", Dergâh Yayıncılık, İstanbul.
16. Karlıkaya, E. (1999). "Anadolu Osmanlı ve Selçuklu Darüşşifaları", *Oluşum Dergisi*, Türk
17. Kütüphaneciler Derneği Edirne Şubesi Yayını, Sayı 27.

<http://www.turansam.org>

TURAN-SAM: TURAN Stratejik Araştırmalar Merkezi * TURAN-CSR: TURAN Center for Strategic Researches

TURAN-SAM Uluslararası Bilimsel Hakemli Dergisi; ISSN: 1308-8041, e-ISSN: 1309-4033; Cilt: 8/KIŞ, Sayı: 29

TURAN-CSR International Scientific Peer-Reviewed and Refereed Journal; ISSN: 1308-8041, e-ISSN: 1309-4033; Volume: 8/WINTER, Issue: 29

18. Kaygısız, M. (1999). “Müzik Tarihi, Başlangıcından Günümüze Müziğin Evrimi”, Kaynak Yayınları, İstanbul.
19. Konfüçyüs, (1963) .”Büyük Bilgi ve Müzik Hakkında Notlar” (Çeviren:M.N.Özerdim) Milli Eğitim Yayınları, Çin Klasikleri No:2, S.19-40.
20. Küçük, H. (1981). “Musikinın Ruh Terbiyesindeki Yeri”, Sanat ve Kültürde KÖK, sayı 7
21. Kolukırmık, K. (1999). “İbn-i Sînâ’da Mûsikî Düşüncesi”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Kayseri.
22. Ögel, B. (1991). *Türk Kültür Tarihine Giriş*, 9.cilt, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları
23. Platon, (1985). *Devlet*, Çeviren: S. Eyüoğlu, M.A.Cimcoz, Remzi Kitabevi, İstanbul.
24. Şengül, E. (2008).” *Kültür Tarihi İçinde Müzikle Tedavi ve Edirne Sultan II. Beyazıd Darüşşifası*”, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans, Edirne.
25. Sezer, E., Atıcı, E. (2010). “Selçuklu ve Osmanlılarda Müzikle Tedavi Yapılan Hastaneler”, Uludağ Üniversitesi Tıp Fakültesi Dergisi 36 (1).
26. Shiloah, A. (1993). “*The Dimension of Music in Islamic and Jewish Culture*”, Norfolk.
27. Şeşen, R. (1983). “*Selahaddin Zamanında Eyyübiler Devleti*”, Ü.E.F. Yay., İstanbul.
28. Terzioğlu, A. (1992) *Türk İslam Hastaneleri ve Tababetinin Avrupa’daki Tıbbi Rönesansı Etkilemesinden, Türk Tıbbının Batılılaşmasına*, İstanbul: Hipokrat Yayınları.
29. Turabi, A.H. (2004). “*İbn Sînâ Mûsikî*”, Litera yay. s. IV. İstanbul.
30. Turabi, A. H. (2005). “*Gevrekzade Hafız Efendi ve Musiki Risalesi*”, Rağbet Yayınları, İstanbul.
31. Turabi, A. H. (2015).” *Gevrekzade, Müzikle Tedavi ve Amasya Darüşşifa Örneği*”, Çasebe Ofset, Amasya.
32. Turabi, A.H. (1996). “*el-Kindî’nin Mûsikî Risâleleri*” M.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi.
33. Turhan,S. (1992). ”*Türk Halk Musikisinde Çeşitli Görüşler*” ,Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
34. Uçan,A., (2000). ”*Geçmişden Günümüze Günümüzden Geleceğe Türk Müzik Kültürü*” ,Müzik Ansiklopedisi,Ankara .
35. Uludağ, S. (1976). “*İslam Açısından Musiki ve Sema*”, İrfan Yayınevi, İstanbul.
36. Ülgen, A.S. (1962). “*Divriği Ulu Camii ve Darüşşifası*” Vakıflar Dergisi, Ankara: Sayı:5.
37. Üstüner, A.C. (1998). *Mısır Uygarlığı*, Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul.
38. Vural Göher, F. (2015). “*İslamiyetten Önce Türklerde Kültür ve Müzik*”, Gece Kitaplığı.